

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΒΟΣ

έργα

ΤΟΜΟΣ Α'

Ποιητικά

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ

Le Danaïdi ~ Ελπίς πατρίδος

Η Λύρα. Ωδαί ~ Η Λύρα. Νέαι ωδαί

Επιμέλεια - Σχόλια

LUIGI TRENTI - ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΒΟΣ – ΕΡΓΑ

ΠΟΙΗΤΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄ – ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΒΟΣ
ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Δημήτρης Αρβανιτάκης • Σπύρος Ασδραχάς • Νάσος Βαγενάς
Bertrand Bouvier • Ευριπίδης Γαραντούδης • Mario Vitti

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΛΒΟΣ

ΕΡΓΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄
Ποιητικά

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ
Le Danaïdi ~ Ελπίς πατρίδος
Η Λόρα. Ωδαί ~ Η Λόρα. Νέαι ωδαί

Επιμέλεια – Σχόλια
LUIGI TRENTI – ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2016

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ – Υπεύθυνος: Δημήτρης Αρβανιτάκης
ΣΕΙΡΑ: Νεοελληνική Φιλολογία – 16

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε χάρη στην ευγενική χορηγία
του ΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΤΙΝΟΥ

© 2016 Μουσείο Μπενάκη, Ευριπίδης Γαραντούδης, Luigi Trenti

Μουσείο Μπενάκη, Κουμπάρη 1, 10674 Αθήνα
Τηλ. 210-3671000, fax: 210-3671063
E-mail: benaki@benaki.gr
www.benaki.gr

ISSN 1790-7578

ISBN 978-960-476-198-2

Απαγορεύεται η ολική ή μερική ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του κειμένου ή της εικονογράφησης του βιβλίου χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη.

Reprint, republication or reproduction, in any way, of the texts and/or images contained in this book, in whole or in part, without the prior written consent of the publisher is prohibited.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	11-15
---------------------------	-------

LE DANAIIDI

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Luigi Trenti	19-84
------------------------------	-------

Γένεση και ιστορία του κειμένου σ. 19-30 • Μορφική δομή, πλοκή και πηγές σ. 30-43 • Τραγική ποιητική: τα πρόσωπα και η δυναμική των παθών σ. 44-70 • Παρατηρήσεις και σκέψεις για την ποιητική και το ύφος σ. 70-79 • Το τέλος των *Δαναΐδων* 79-84

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	85-94
-------------------------	-------

Παρεμβάσεις, κειμενικές επιλογές και ενδεικτικές γλωσσικές παρατηρήσεις σ. 88 • Διορθώσεις σ. 88-89 • Ορθογράφηση σ. 89-94 • Τυπογραφική εμφάνιση σ. 94

Le Danaïdi. Tragedia	95-204
----------------------------	--------

Οι Δαναΐδες. Τραγωδία (μτφρ. Δ. Αρβανιτάκης – Ε. Καλλιφατίδη) . . .	95-205
---	--------

ΕΛΠΙΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ευριπίδης Γαργαντούδης	209-220
--	---------

Τα πραγματολογικά δεδομένα της ωδής σ. 209-213 • Η αρχή του ποιητικού προγράμματος του Κάλβου σ. 213-217 • Συντομογραφίες σ. 218-220 • Σύμβολα του εκδοτικού υπομνήματος σ. 220 • Συντομογραφίες του ερμηνευτικού υπομνήματος σ. 220

Ελπίς πατρίδος	221-226
----------------------	---------

Η ΛΥΡΑ. ΩΔΑΙ – Η ΛΥΡΑ. ΝΕΑΙ ΩΔΑΙ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ευριπίδης Γαργαντούδης	229-293
Οι πρώτες εκδόσεις των ωδών, οι μεταφράσεις τους και η χειρόγραφη παράδοσή τους σ. 229-238 ❖ Οι τέσσερις έγκυρες εκδόσεις των ωδών σ. 238-258 ❖ Η παρούσα ιστορικοκριτική έκδοση σ. 258-276 ❖ Ο Έλληνας ποιητής Κάλβος: βασικές διαπιστώσεις σ. 276-284 ❖ Βιβλιογραφία – Συντομογραφίες σ. 285-289 ❖ Σύμβολα του εκδοτικού υπομνήματος σ. 290-291 ❖ Συντομογραφίες του ερμηνευτικού υπομνήματος σ. 291-293	
Η Λύρα. Ωδαί	295-401
[Πρόλογος]	299-300
Ο Φιλόπατρις [I]	301-308
Εις Δόξαν [II]	309-316
Εις Θάνατον [III]	317-327
Εις τον Ιερόν Λόχον [IV]	328-332
Εις Μούσας [V]	333-342
Εις Χίον [VI]	343-351
Εις Πάργαν [VII]	352-357
Εις Αγαρηγούς [VIII]	358-364
Εις Ελευθερίαν [IX]	365-369
Ο Ωκεανός [X]	370-381
Σημειώσεις και Πίναξ λέξεων και φράσεων	383-393
Επισημειώσεις	394-401
Η Λύρα. Νέαι ωδαί	403-473
Au Général Lafayette / Στον Στρατηγό Λαφαγιέτ	404-405
Η Βρετανική Μούσα [XI]	407-414
Εις Ψάρα [XII]	415-422
Τα Ηφαίστια [XIII]	423-433
Εις Σάμον [XIV]	434-440
Εις Σούλι [XV]	441-449
Αι Ευχαί [XVI]	450-454

Το Φάσμα [XVII]	455-460
Εις την Νίκην [XVIII]	461-466
Εις τον Προδότην [XIX]	467-470
Ο Βωμός της Πατρίδος [XX]	471-473
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'	I-L
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'	LI-LXXI

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο τόμος αυτός εγκαινιάζει την έκδοση των *Έργων* του Ανδρέα Κάλβου (1792-1869), μία προσπάθεια που φιλοδοξεί να καλύψει ένα από τα μεγάλα κενά της νεοελληνικής φιλολογίας και να δώσει στην κοινότητα των ειδικών, αλλά και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, τη δυνατότητα να προσεγγίσει το σύνολο της μέχρι σήμερα γνωστής ποικίλης πνευματικής παραγωγής του Ανδρέα Κάλβου.

Το έργο του Ζακυνθινού ποιητή και λόγιου, πέρα από τις δύο πρώτες ποιητικές του συλλογές (Γενεύη, 1824 και Παρίσι, 1826), έγινε σταδιακά γνωστό, κυρίως στην πορεία του εικοστού αιώνα, μέσα από τις έρευνες Ελλήνων, καλβιστών ή μη, αλλά και Ιταλών μελετητών, κυρίως εκείνων που ασχολούνταν με το έργο του Ιταλού ποιητή και λόγιου Ούγκο Φόσκολο (1778-1827), συμπατριώτη και πνευματικού οδηγού του Κάλβου. Ωστόσο, το έργο αυτό, όσο διασώθηκε και ήρθε στην επιφάνεια, ποτέ μέχρι σήμερα δεν επιχειρήθηκε να εκδοθεί συνολικά ούτε εντάχθηκε οργανικά στην πνευματική παραγωγή του. Με αποτέλεσμα, ακόμα και σήμερα, ο Κάλβος να θεωρείται κατά βάση «ο ποιητής των είκοσι ωδών» – και όχι μόνο από το ευρύτερο μορφωμένο αναγνωστικό κοινό. Το αρνητικό αποτέλεσμα για τον βαθμό και το είδος της κατανόησης του έργου του είναι αυταπόδεικτο.

Όσα έχει κατακτήσει η επιστημονική έρευνα, ιδίως των τελευταίων δεκαετιών, στο επίπεδο των τεκμηρίων και των ερμηνευτικών αρχών, θεωρούμε ότι μας επιτρέπουν –ορθότερα: μας επιβάλλουν– να επιχειρήσουμε σήμερα μία επανερμηνεία του Κάλβου, με σκοπό την αποκατάσταση της θρυμματισμένης και εν πολλοίς αλλοιωμένης εικόνας του. Μας επιτρέπουν δηλαδή να μελετήσουμε το σύνολο του έργου του, να διακρίνουμε με μεγαλύτερη ευχέρεια και να αποτυπώσουμε με περισσότερη ιστορική και φιλολογική πιστότητα πού έγκειται η σημασία του, σε τι συνίσταται η «τόλμη» του, ποια ήταν τα στάδια, τα επίπεδα και τα όρια της δημιουργίας του· ποιος υπήρξε ο πραγματικός πνευματικός του ορίζοντας, ποιες ήταν οι

επάλληλες στρωματώσεις της διανοητικής του περιπέτειας· ποιοι ήταν οι κόσμοι με τους οποίους συνομίλησε, πώς έγινε εντός του η επικοινωνία γλωσσών, κόσμων και ιδεών, ποια ήταν τα στάδια και ο μηχανισμός διαμόρφωσης της ποιητικής και εν γένει πνευματικής και πολιτικής παρουσίας του, πώς διαμορφώθηκε εντέλει το ελληνικό αίσθημά του.

Μπορούμε σήμερα να συμφωνήσουμε, με διαφορετικό, όμως, τρόπο από ό,τι παλαιότερα, ότι αν ο Κάλβος αποτελεί ένα από τα κρίσιμα ερωτήματα, ένα από τα (μυστήρια) της νεοελληνικής λογοτεχνικής και ευρύτερα πνευματικής μας ιστορίας, αυτό δεν είναι ούτε γιατί συνέθεσε «μόνο» τις είκοσι ωδές του, ούτε γιατί δεν γνωρίζουμε όλα όσα θα θέλαμε για τον βίο του, ούτε γιατί δεν μας σώζεται το πρόσωπό του, ούτε γιατί σιώπησε ποιητικά για το μεγαλύτερο μέρος της ενήλικης ζωής του.

Αν η συγκρότηση και η έκδοση του *corpus* του έργου του είναι το πρωταρχικό ζητούμενο, η μέθοδος εργασίας αποτελεί επίσης μία πρόκληση. Έτσι, θέτοντας σήμερα διαφορετικούς προσανατολισμούς στην έρευνα, η κρισιμότητα των ερωτημάτων που τον αφορούν μπορεί να διακριθεί σε τρία επίπεδα, τα οποία συνιστούν ισάριθμες, εξαιρετικά γόνιμες κατηγορίες ερωτημάτων που ανταποκρίνονται στις θεμελιώδεις προκλήσεις κάθε επιστημονικής έρευνας. Εννοούμε (α) την τεκμηριωτική διαδικασία, η οποία οδηγεί (β) στην κατανόηση των πραγματικών διαστάσεων των τεκμηρίων, και αυτή με τη σειρά της επιτρέπει (γ) την ιστορικοποίηση του λόγου επί αυτών. Αυτές οι θεωρητικές προκείμενες θα μας επιτρέψουν να δούμε καθαρότερα την παρουσία του Κάλβου στη διαδρομή των ανθρώπων και των ιδεών.

Κατά συνέπεια, αναμφισβήτητα πρωταρχική προϋπόθεση αποτελεί η συγκρότηση του *corpus* της καλβικής παραγωγής, η ισότιμη επιστημονική αντιμετώπιση του συνόλου του γνωστού έργου του, δίχως «γλωσσικούς» ή «κανονιστικούς» αποκλεισμούς, δίχως δηλαδή τους περιορισμούς και τις «απαγορεύσεις» ενός –όχι πάντα ρητού, αλλά πάντα υπαρκτού και υπόρρητα δεσμευτικού– «κανόνα», τον οποίον επέβαλε η μονοσήμαντη αντιμετώπισή του ως («Έλληνα ποιητή») ή/και («Έλληνα εθνικού ποιητή»). Η κατανόηση της περίπτωσης του και της όποιας ιδιομορφίας του απαιτεί την εκπλήρωση της πρώτης αυτής αμερόληπτης τεκμηριωτικής προϋπόθεσης, της γνώσης δηλαδή του συνόλου του έργου του.

Αυτό θα μας επιτρέψει, περνώντας στο δεύτερο επίπεδο, να τοποθετή-

σουμε τον Κάλβο στη δική του ιστορική στιγμή, να αποκωδικοποιήσουμε τις παραμέτρους που καθόρισαν τη διαμόρφωση του κόσμου του και να κατανοήσουμε τις δυνατότητες, τις επιλογές, τις στοχεύσεις, τα επιτεύγματα και τις αποτυχίες του. Υπ' αυτή την έννοια, το ερώτημα που αφορά τον Κάλβο εμπλουτίζεται και εντάσσεται λειτουργικά σε ευρύτερα και πιο απαιτητικά συμφραζόμενα, εντός των οποίων μπορεί να γίνει ευχερέστερα κατανοητή η περίπτωση του. Έτσι, η ατομική περίπτωση μπορεί να μερικεύσει και να αποτυπώσει τεκμηριωτικά τις μεγάλες εικόνες, αλλά και οι τελευταίες αυτές με τη σειρά τους μπορούν να φωτίσουν ερμηνευτικά την πρώτη. Η οργανική ένταξή του στο μεταίχμιο κόσμων, γλωσσών, ιδεολογικών, ποιητικών και πνευματικών αναζητήσεων, μάλιστα στην κρίσιμη στιγμή της διαμόρφωσης των εθνικών κόσμων, υπερβαίνει και υπονομεύει δημιουργικά την παραδοσιακή εικόνα του «μοναχικού» και «ιδιόρρυθμου ποιητή», προς όφελος της ουσιαστικότερης κατανόησης.

Η τρίτη κατηγορία ερωτημάτων, αυτονομημένη σε έναν βαθμό από τις δύο προηγούμενες, είναι η αναφερόμενη στον λόγο επί των τεκμηρίων, τον λόγο δηλαδή που συγκροτήθηκε στον δέκατο ένατο και κυρίως στον εικοστό αιώνα για το έργο του Κάλβου και ο οποίος διαμόρφωσε την εν πολλοίς παγιωμένη εικόνα του. Αυτή η κατηγορία ερωτημάτων σχετίζεται με την ουσιαστική κατανόηση των διαδικασιών και των μηχανισμών που θεμελίωσαν την κυρίαρχη αντίληψη για την ουσία και τα όρια της νεοελληνικής φιλολογίας.

Είναι σαφές ότι η έκδοση των *Έργων* στοχεύει πρωταρχικά να ανταποκριθεί στο θεμελιώδες, το πρώτο από τα παραπάνω ερωτήματα-επίπεδα έρευνας, δίνοντας το σύνολο του γνωστού έργου του, με επιστημονική αμεροληψία και επάρκεια. Είναι, ωστόσο, φανερό ότι στα συνοδευτικά εισαγωγικά κείμενα και στα υπομνήματα αναδεικνύονται τα πορίσματα και οι προβληματισμοί που θεωρούμε ότι συμβάλλουν στην εμβάθυνση των περαιτέρω ερωτημάτων. Αυτά τα δεδομένα, αυτές οι ανάγκες και αυτές οι θεωρητικές προϋποθέσεις τέθηκαν στην αρχή του παρόντος εκδοτικού εγχειρήματος, το οποίο προβλέπεται να αρθρωθεί σε τρεις τόμους.

Ο πρώτος τόμος, υπό τον τίτλο *Ποιητικά*, διαιρείται σε δύο μέρη. Το πρώτο είναι η παρούσα έκδοση, η οποία, με τον υπότιτλο *Δημοσιευμένα*, περιλαμβάνει την εκδεδομένη από τον Ανδρέα Κάλβο ποιητική του δη-

μιουργία (*Le Danaïdi*: 1818, *Ελπής Πατρίδος*: 1819, *Η Λύρα. Ωδαί*: 1824, *Λυρικά / Η Λύρα. Νέαι Ωδαί*: 1826), οργανωμένη κατά χρονολογική τάξη, ώστε να είναι διακριτή η σταδιακή διαμόρφωση της ποιητικής του βούλησης. Υπό μίαν έννοια, αυτά τα ποιητικά έργα θα μπορούσε να γνωρίζει ένας ιδεατός αναγνώστης του Κάλβου στην εποχή του, αυτά θα μπορούσαν να συγκροτήσουν την απτή, δημόσια εικόνα του ποιητή. Οι εκτεταμένες και κατατοπιστικές εισαγωγές, καθώς και ο υπομνηματισμός των δύο επιμελητών του τόμου, του Luigi Trenti και του Ευριπίδη Γαργαντούδη, αποτυπώνουν το σημερινό επίπεδο της έρευνας και θέτουν νέες ερευνητικές κατευθύνσεις και προτάσεις. Ο πρώτος τόμος θα ολοκληρωθεί με το δεύτερο μέρος (υπότιτλος: *Αδημοσίευτα*), στο οποίο θα παρουσιαστούν οι ανέκδοτες από τον Κάλβο (ολοκληρωμένες ή αποσπασματικές) ποιητικές του δημιουργίες (*Teramene, Ode agli Ionj*: 1814, *Ippia*, “Μονόλογοι”, “Απόσπασμα άτιτλου ποιήματος”, “Στίχοι στο λεύκωμα Πιέρη”), καθώς και η ιταλική μετάφραση των *Stagioni* του Σικελού ποιητή Giovanni Meli (1814).

Ο δεύτερος τόμος αρθρώνεται επίσης σε δύο μέρη. Στο πρώτο θα περιληφθούν όσα κείμενα, δοκιμιακά, κριτικά ή άλλα, δημοσίευσε ο ίδιος ο Κάλβος: «*Commedie di Alberto Nota*» (1819), «*Il poeta di Teatro di Filippo Pananti*» (1825), «*Littérature grecque moderne*» (1826), «*Corfou – Climat – Population – Instruction publique...*» (1827), «*A G. Terianò. Lettera congratulatoria*» (1828), «*Clima di Kordofan*» (1845), «*Coltivazione della seta*» (1845), εισαγωγικό κείμενο στην καλβική έκδοση του αποσπάσματος των φοσκολικών *Grazie* (1846) και «*Επίκρισις θεολογική*» (1849). Στο δεύτερο μέρος θα περιληφθούν όσα η έρευνα εντόπισε στα αχρονολόγητα χειρόγραφα του («*Apologia del suicidio*»), «*Progetto di nuovi principj di Belle Lettere applicabili alle Belle Arti*», «*Del sistema del Erasmo. Ricerche*», «*Su Teofrasto e Korais*») και σε Παράρτημα τα «*Μαθήματα φιλοσοφίας*» στην Ιόνια Ακαδημία (1840-1841).

Ο τρίτος τόμος θα περιλάβει το διδακτικό εγχειρίδιο *Italian Lessons in Four parts* (1820) και τη «*Modern Greek Grammar*» (1822), που εξέδωσε στο Λονδίνο, τις ελληνικές μεταφράσεις των αγγλικανικών εκκλησιαστικών έργων που εκπόνησε κατά την πρώτη και τη δεύτερη διαμονή του στη βρετανική πρωτεύουσα (*Βιβλίον των δημοσίων προσευχών*: 1820, *Περί δογμάτων, διοικήσεων και ιερουργιών της Αγγλικής εκκλησίας*: 1856, *Ποία κατά τους*

αρχαίους η κυριαρχία του πάπα: 1861), καθώς και τη γαλλική μετάφραση του έργου του Ιωάννη Καρανδηνού που εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1827 (*Recherches sur la nature du Calcul Différentiel*).

Η παρουσίαση των Έργων του Ανδρέα Κάλβου συνοδεύεται από τη διτομη Αλληλογραφία του (επιμέλεια: Δημήτρης Αρβανιτάκης, σε συνεργασία με τον Λεύκιο Ζαφειρίου), η οποία εκδόθηκε ήδη στο πλαίσιο του ίδιου εκδοτικού προγράμματος (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2014) και που με τον πλούσιο σχολιασμό, τα εκδοτικά υπομνήματα και την αναλυτική εισαγωγή αποτέλεσε το προείκασμα του συνολικού σχεδίου.

Η έκδοση των Έργων, υπό τη διεύθυνση και τον συντονισμό της Επιστημονικής Επιτροπής και με τη συνεργασία έγκυρων Ελλήνων και ξένων μελετητών, θεμελιωμένη σε νέα έρευνα και αυτοψία όλου του υλικού, συνοδευμένη από σύγχρονες, απολύτως πιστές, μεταφράσεις των ξενόγλωσσων καλβικών κειμένων, στηριγμένη στο σύνολο της μέχρι σήμερα σχετικής βιβλιογραφίας και υπό το φως των σύγχρονων επιστημονικών προβληματισμών, θεωρούμε ότι θα συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση μίας περισσότερο αξιόπιστης και ουσιαστικής εικόνας του Ανδρέα Κάλβου και θα αποτελέσει τη βάση για άλλες, περισσότερο εξειδικευμένες προσεγγίσεις του πολυεπίπεδου έργου του.

Θα επιθυμούσαμε και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσουμε όλους τους επιστημονικούς συνεργάτες, οι οποίοι πρόθυμα αποδέχτηκαν την πρόσκληση και την ευθύνη να συμβάλουν στην έκδοση, τη Διοικητική Επιτροπή του Μουσείου Μπενάκη για την υιοθέτηση της προσπάθειας και την ένταξή της στο εκδοτικό πρόγραμμα του Ιδρύματος, καθώς και τον κ. Ντίνο Μαρτίνο για την ευγενική χορηγία που επέτρεψε την πραγματοποίηση του εκδοτικού εγχειρήματος: να ευχαριστήσουμε επίσης και να εκφράσουμε την οφειλή μας σε όλα τα Ιδρύματα της Ελλάδας και του εξωτερικού, τα οποία επέτρεψαν την πρόσβαση και τη μελέτη του δημοσιευόμενου υλικού, οφειλή η οποία εκφράζεται στις οικείες θέσεις.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. ΓΕΝΕΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ*

Οι *Danaidi* (*Δαναΐδες*) αποτελούν την κορύφωση της λογοτεχνικής πορείας του Ανδρέα Κάλβου, ως τραγικού συγγραφέα, και ταυτόχρονα το πιο αυθεντικό ιταλικό έργο του, προικισμένο με χαρακτηριστικά τέτοια που να του επιτρέπουν να συγκριθεί, σαν πραγματικό αριστούργημα, με τη συχνά μέτρια και στερεοτυπική κλασικιστική δραματική παραγωγή των πρώτων δεκαετιών του δέκατου ένατου αιώνα. Κατά συνέπεια, για να γίνει κατανοητή η ιδιαιτερότητα του έργου, επιβάλλεται να ανασυστήσουμε με τρόπο συνθετικό τα στάδια της γένεσής του και να μελετήσουμε τη δομή και τη θεματική του συγκρότηση, καθώς και τις υφολογικές επιλογές του συγγραφέα, σε σχέση με τις κλασικές και σύγχρονες πηγές και τα πρότυπά του.¹

Οι *Δαναΐδες* αποτελούν τη μοναδική τραγωδία που ολοκλήρωσε και εξέδωσε με τη δική του φροντίδα ο συγγραφέας, μετά από δύο προηγουμένες δοκιμές δραματικής σύνθεσης: η πρώτη, ο *Ippia* (*Ιππίας*), έμεινε στο στάδιο του σχεδιασμού, ενώ η δεύτερη, ο *Teramene* (*Θηραμένης*), αποτελεί μία ολοκληρωμένη χειρόγραφη σύνθεση. Η τελευταία τραγωδία σώζεται στη μορφή με την οποία υποβλήθηκε το 1813 στον ετήσιο διαγωνισμό της φλωρεντινής *Accademia della Crusca* (Ακαδημία της Κρούσκα).² Το κεί-

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση τον καθηγητή Mario Vitti, πολύτιμο οδηγό μου στις καλβικές μελέτες, και τον Δημήτρη Αρβανιτάκη, για τη μετάφραση του κειμένου μου, τις ευγενικές παρατηρήσεις, τις διασαφήσεις και τις βιβλιογραφικές υποδείξεις.

1. Όπως είναι φανερό, αυτά τα ζητήματα, λόγω της πολυπλοκότητας και του ιδιαίτερου ενδιαφέροντός τους, απαιτούν έναν εξαντλητικό σχολιασμό.

2. Για την αμφισβητούμενη χρονολόγηση του *Ιππία* και για την ανάλυση του *Θηραμένη* παραπέμπεται ο αναγνώστης στις αντίστοιχες εισαγωγές των έργων αυτών. Η ανακάλυψη των τεκμηρίων για την υποβολή του *Θηραμένη* στον διαγωνισμό της Ακαδημίας της Κρούσκα και τις σχετικές εξελίξεις οφείλεται στον Δημήτρη Αρβανιτάκη: «Ο

μενο των *Δαναΐδων*, αντίθετα, μας έχει διασωθεί σε δύο διαφορετικές αυτόγραφες εκδοχές (εκδοχή Α και εκδοχή Β: σύμβολα, με βάση την έκδοση Vitti) στον κώδικα Ferrajoli 694 της Biblioteca Apostolica Vaticana (Βατικανή Βιβλιοθήκη)³ και επανεπεξεργασμένο και εκδεδωμένο κατόπιν στο Λονδίνο (σύμβολο: L). Του κειμένου του Λονδίνου, που ετοιμάστηκε από τον συγγραφέα για την έκδοση του βιβλίου με τίτλο *Italian Lessons in four parts [...]* by ANDREA CALBO (1818 και 1820),⁴ μας έδωσε μία εξαιρετική κριτική έκδοση ο Mario Vitti, το 1960.⁵

Οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο αρχικές εκδοχές του βατικανού κώδικα (Α: φφ. 82r-92v· Β: φφ. 2r-81r) μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τις σχέσεις της Α και της Β, με βάση τα σημεία που έχουν μεγαλύτερη συνάφεια μεταξύ τους.⁶ Πράγματι, σε σχέση με την εκδοχή L, οι αλληλουχίες των στίχων 41-62, 79-119, 125-149, 186-188, επί τη βάσει των κοινών αλλά και των διαγραμμμένων χωρίων, αποδεικνύουν την εξάρτηση της εκδοχής Β από την Α. Το ίδιο διαπιστώνεται και ως προς τα κοινά Χορικά (ΑΒ Χορικό Γ': στ. 566-613.⁷ ΑΒ

Θηραμένης του Ανδρέα Κάλβου: ένα αθέλητο work in progress», *Τα Ιστορικά*, τ. 29, τχ. 57 (Δεκέμβριος 2012), σ. 345-366. Πβ. επίσης: *Ανδρέας Κάλβος. Αλληλογραφία*, τ. 1 (1813-1818), εισαγωγή – επιμέλεια – σχολιασμός: Δημήτρης Αρβανιτάκης (με τη συνεργασία του Λεύκιου Ζαφειρίου), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2014, σ. 161-166.

3. Δύο αυτόγραφα αποσπάσματα της τραγωδίας, τριών και δώδεκα στίχων αντίστοιχα, τα οποία πρέπει να αποδοθούν σε προηγούμενες δοκιμές σύνθεσης, διασώθηκαν στον κώδικα A 1883 της Βιβλιοθήκης του Archiginnasio της Μπολόνια, φ. 29r. Για την κριτική έκδοσή τους βλ. Mario Vitti, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, Istituto Universitario Orientale, Νάπολη 1960, σ. 267.

4. Βλ. στη συνέχεια το «Εκδοτικό σημείωμα», σ. 85-86.

5. Vitti, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, ό.π., σ. 7-48 («Εισαγωγή»), σ. 49-53 και 54 («Σημείωση για την παρούσα έκδοση») και «Ειδοποίηση για τον αναγνώστη»), σ. 229-250 («Εκδοχή Α»), σ. 251-264 («Εκδοχή Β»), σ. 269-322 (έκδοση του Λονδίνου 1818), σ. 265-267 («Απόσπασμα»). Το τελευταίο αυτό, σύμφωνα με τον Vitti (ό.π., σ. 51), μπορεί θεωρητικά να τοποθετηθεί λίγο πριν ή λίγο μετά από το τρίτο Χορικό).

6. Η εκδοχή Α περιλαμβάνει ένα ασυνεχές σύνολο αποσπασμάτων, που διασώζουν, ως επί το πλείστον, εκδοχές προηγούμενες εκείνων της Β. Όμως, κάποτε, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των στ. 789-1030 της εκδοχής L, η ριζική επανεπεξεργασία των στίχων που, μεταξύ άλλων, μεταμορφώνει τον μονόλογο (όπως συμβαίνει στην εκδοχή Β) του Δαναού για τη συνάντησή του με τον Λυγέα σε διάλογο ανάμεσα στους δύο, προέρχεται από την εκδοχή Α (πβ. Vitti, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, ό.π., σ. 39).

7. Οι στίχοι 606-613 λείπουν από την εκδοχή Α.

Χορικό Δ': στ. 924-939⁸ AB Χορικό Ε': στ. 1190-1203). Από την άλλη πλευρά, οι μη ταυτιζόμενες αλληλουχίες στίχων των εκδοχών Α και Β έχουν την εξής διαδοχή: Β (Χορικό Α': στ. 1-40), Β 150-185, Β 189-288, Β (Χορικό Β': στ. 289-328), Β 329-565, Β 614-789, Α 789-923, Α 944-1031, Β 1031-1107, Α 1108-1189, Β 1204-1308. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι στίχοι 63-78, 120-124, 186-188, 940-943 εμφανίζονται, κατά προσέγγιση, μόνο στην εκδοχή L.

Από το γεγονός ότι η εκδοχή Β εμφανίζεται στον βατικανό κώδικα ως ένα φροντισμένο αντίγραφο συνεχόμενων στίχων (συμπεριλαμβανομένων των διαγραμμένων), αριθμημένων κατά δεκάδες, μέχρι τον συνολικό αριθμό 1002, συνεπάγεται ότι το χειρόγραφο της εκδοχής Α έχει διπλή λειτουργία: και ως τεκμήριο για τις αναγνώσεις της Β και ως φορέας γραφών προηγούμενων ή επόμενων της Β. Αποτελεί, έτσι, κατ' ουσίαν, ένα κείμενο που συγκεντρώνει τις επεξεργασίες και τις διορθώσεις με βάση τις οποίες δημιουργήθηκε το αντίγραφο στο οποίο βασίστηκε η έκδοση του Λονδίνου (L).

Η σχετική χρονολόγηση που αναδεικνύεται με αυτόν τον τρόπο πρέπει να λάβει υπ' όψιν της τον *terminus ante quem* της χρονολόγησης του έργου, ο οποίος προκύπτει από την ημερομηνία της απαντητικής επιστολής του Vincenzo Masini,⁹ ενός από τα πρόσωπα στα οποία ο Κάλβος, σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής να απευθύνεται κανείς σε «συμβούλους ανάγνωσης», είχε υποβάλει το χειρόγραφο του έργου, ζητώντας την κρίση του. Η απάντηση χρονολογείται στις 14 Οκτωβρίου 1815. Η άλλη επιστολή, εκείνη του Gaetano Palloni (3 Νοεμβρίου 1815), ήταν πολύ θετική, δεν περιελάμβανε, όμως, κριτικές παρατηρήσεις.¹⁰

8. Στην εκδοχή Α, όπως και στη Β, εμφανίζονται τρεις τελικοί στίχοι διαφορετικοί από τους τέσσερις στίχους (940-943) που απαντούν στην εκδοχή L.

9. Βλ. την επιστολή, με αναλυτικό σχολιασμό: Ανδρέας Κάλβος. *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 166-174. Μέχρι σήμερα, δεν διαθέτουμε πληροφορίες για την ταυτότητα του επιστολογράφου (πβ. Mario Vitti, *Πηγές για τη βιογραφία του Κάλβου [Επιστολές 1813-1820]*, *Ελληνικά. Περιοδικόν σύγγραμμα Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Παράρτημα*, αρ. 15, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 67-69). Επαινετική απαντητική επιστολή για τις *Δαναίδες* είχε στείλει στον Κάλβο και ο Gaetano Palloni, στις 3 Νοεμβρίου 1815 (βλ. Ανδρέας Κάλβος. *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 174-175), ο οποίος δύο χρόνια πριν είχε διατυπώσει πολλές επιφυλάξεις για τον *Θηραμένη* (βλ. Ανδρέας Κάλβος. *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 114-117: 26 Σεπτεμβρίου 1813).

10. Για τον Palloni βλ. Alessandro Volpi, «Palloni Gaetano», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 80, Istituto della Enciclopedia Italiana, Ρώμη 2014: www.treccani.it: πβ. το υπόμνημα στο «Appendice alle Grazie», σε επόμενο τόμο των *Έργων* του Ανδρέα Κάλβου.

LE DANAIDI,
TRAGEDIA.

CORO.

Misere fummo assai!
Sfrenò Marte i corsieri,
ed i fertili solchi
tinsè del sangue amato
[5] di parenti a noi cari.
Fra cupe orride nuvole
Giove irato si asconde
e l'aria gela, e l'onde.

Indi placato i rai
[10] a noi manda più splendidi;
beata Primavera
dispiega un dolce velo
azzurro azzurro in cielo.
Animatore un soffio
[15] Amor manda a Natura,
ed eccola feconda.

Dopo il torbido nembo
torna ridente il sole;
dopo le nevi, e il gelo
[20] l'erbette e le viole.

ΟΙ ΔΑΝΑΪΔΕΣ*

ΤΡΑΓΩΔΙΑ

ΧΟΡΟΣ

Υπήρξαμε πολύ δυστυχισμένες!
 Ξαμόλησε τα άλογά του ο Άρης
 και τα εύφορα χώματα
 έβαψε με αίμα αγαπημένο
 ακριβών συγγενών μας. [5]
 Μέσα σε μαύρα, απαίσια σύννεφα
 κρύβεται ο Δίας οργισμένος
 και τον αέρα παγώνει και τα κύματα.

Μετά, γαληνεμένος, τις πιο λαμπρές
 μάς στέλνει ακτίνες. [10]
 Ευτυχισμένη η Άνοιξη,
 ξετυλίγει ένα πέπλο γλυκό
 και καταγάλανο στον ουρανό.
 Μια ζωογόνα πνοή
 στέλνει στη Φύση ο Έρωτας [15]
 και νά' την που καρπίζει.

Μετά τη σκοτεινή συννεφιά
 επιστρέφει γελαστός ο ήλιος,
 μετά τα χιόνια και την παγωνιά,
 η χλόη κι οι μενεζέδες. [20]

* Μετάφραση: Δημήτρης Αρβανιτάκης – Έφη Καλλιφατίδη.

D'alti pianti, e di gemiti
finor s'empiea la reggia;
e tu infelice Danao
tristo avevi l'aspetto;
[25] dalle tue figlie misere
lontano era il diletto:
d'alti pianti e di gemiti
finor s'empiea la reggia.

Ora d'Aprile i fiori
[30] l'aurichiomato Imene
colse, a tesser ghirlande
per le cinquanta spose.
L'odore delle rose
le vostre chiome, o vergini,
[35] spirino eterne; ah mai,
ah, non ritorni il lutto!

Deh non ritorni il lutto! –
Di chi mesto sospira,
il lungo lutto accorda
[40] delle Furie la lira.

Με θρήνους γοερούς και κλάματα
 ήταν γεμάτο μέχρι τώρα το παλάτι,
 κι εσύ, δυστυχισμένη Δαναέ,
 θλιμμένη είχες την όψη.

Κι οι έρημες οι κόρες σου [25]
 καμιά χαρά δεν είχαν.

Με θρήνους γοερούς και κλάματα
 ήταν γεμάτο μέχρι τώρα το παλάτι.

Τώρα, του Απρίλη τους ανθούς
 μάζεψε ο Υμέναιος ο ξανθός, [30]
 στεφάνια για να πλέξει
 για τις πενήντα νέφες.

Άρωμα ρόδων αιωνίων,
 παρθένες, αναδίνουν
 τα μαλλιά σας. Αχ, ποτέ, [35]
 ποτέ να μην ξανάρθει η θλίψη!

Ποτέ να μην ξανάρθει η θλίψη!
 Η ατέρμονη θλίψη όσων στενάζουν
 μελαγχολικά των Ερινύων
 τη λύρα συνοδεύει. [40]

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΩΔΗΣ

Η ωδή *Ελπίς πατρίδος*, γραμμένη και εκδομένη το 1819, όταν ο Κάλβος ήταν είκοσι επτά χρονών, ανακαλύφθηκε και παρουσιάστηκε το 2003, ύστερα από εκατόν ογδόντα τέσσερα χρόνια, χάρη στον ερευνητικό ζήλο του ποιητή και φιλόλογου Λεύκιου Ζαφειρίου.¹ Το πρώτο αυτό δημοσιευμένο ελληνόγλωσσο ποίημα του Ανδρέα Κάλβου έχει μεγάλη σημασία για τη μελέτη της προπαρασκευής του βασικού κορμού του ελληνόγλωσσου ποιητικού έργου του, των ωδών. Συγκεκριμένα, η μεγάλη σημασία του για την προπαρασκευή των ωδών μπορεί να συνοψιστεί στη διαπίστωση ότι πέντε χρόνια πριν από την έκδοση της πρώτης από τις δύο συλλογές τους, της *Λύρας* (1824), και ενάμιση σχεδόν χρόνο πριν από την έναρξη της ελληνικής επανάστασης ο Κάλβος είχε ήδη διαμορφώσει σε μεγάλο βαθμό τις βασικές συντεταγμένες του ποιητικού του προγράμματος. Γιατί, όσο κι αν εύκολα διακρίνεται ότι από αυτό το σύντομο και, όπως θα δούμε, περιστασιακό ποίημα απουσιάζουν οι τολμηρές και υποβλητικές ποιητικές εικόνες που κατέστησαν τις ωδές ένα από τα αξιολογότερα έργα της νεότερης ελληνικής ποίησης, παράλληλα είναι ξεκάθαρο ότι το ποιητικό είδος, το φορτίο ιδεών και αξιών, η γλωσσική και η μετρική μορφή του *Ελπίς πατρίδος* αποτέλεσαν τις βάσεις επάνω στις οποίες θεμελιώθηκε το ποιητικό οικοδόμημα των ωδών. Ταυτόχρονα, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι όταν γράφεται και εκδίδεται η ωδή *Ελπίς πατρίδος* ο δημιουργός της εξακολουθεί να είναι ένας ουσιαστικά Ιταλός ποιητής.

1. Το ποίημα δημοσιεύτηκε από τον Ζαφειρίου τρεις φορές: Κάλβος, 2003· Κάλβος, 2004 και Κάλβος, 2006. Επίσης αναδημοσιεύτηκε από άλλους, π.χ. Δάλλας, 2005, σ. 7-8. Για το χρονικό της ανεύρεσής του μέσω του διαδικτύου, με τη βοήθεια του μαθητή Τεύκρου Χαχολιάδη, βλ. Ζαφειρίου, 2003α, σ. 146. Επίσης φωτογραφημένη η πρώτη έκδοση διατέθηκε στο διαδίκτυο· βλ. Κάλβος, 2014.

Η ωδή *Ελπίς πατρίδος* τυπώθηκε στα τέλη Νοεμβρίου 1819 στο Λονδίνο, σε φυλλάδιο δώδεκα σελίδων χωρίς σελιδαρίθμηση (ο Κάλβος σε δύο σύγχρονες επιστολές του το ονομάζει «φυλλάδα»),² σε σχήμα 8ο, από τον Άγγλο εκδότη και φίλο του Κάλβου Samuel Bagster, με τον οποίο εκείνη την εποχή ο Ανδρέας είχε στενή συνεργασία ως μεταφραστής και επιμελητής-διορθωτής εκκλησιαστικών κειμένων.³ Το μοναδικό έως σήμερα γνωστό αντίτυπο του φυλλαδίου σώζεται στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Γλασκώβης.

Προκειμένου να ερμηνευτεί η ωδή *Ελπίς πατρίδος* πρέπει οπωσδήποτε να ληφθούν υπόψη τα διαθέσιμα, ρητά κειμενικά συμφραζόμενα και τα πραγματολογικά δεδομένα του καιρού και του τόπου της σύνθεσής της. Αυτό γίνεται πρόδηλο από το γεγονός ότι στην ωδή προτάσσεται η επιστολιμαία αφιέρωσή της στον κόμη Γκίλφορντ (Frederick North Guilford). Η αφιέρωση αυτή, που περιέχει για μοναδική φορά στο φυλλάδιο το όνομα του ποιητή (Α. ΚΑΛΒΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ) και ακολουθείται από τη χρονική ένδειξη «ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ, Κ. ΩΙΘΟ» (20 Νοεμβρίου 1819),⁴ αποτελούμενη από ογδόντα πέντε λέξεις, αντιστοιχεί ποσοτικά σε παραπάνω από το ήμισυ της έκτασης της ωδής (εκατόν σαράντα τρεις λέξεις) και, όπως έδειξε ο Πασχάλης (2011), αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της. Η σημασία της αφιέρωσης, επίσης, αναδεικνύεται αν συναναγνωστεί με τις τρεις από παλαιότερα γνωστές επιστολές, γραμμένες στα ελληνικά, που ο Κάλβος απέστειλε στον Guilford μέσα στο 1819, στις 16 Αυγούστου, στις 21 και στις 30 Νοεμβρίου.⁵ Και αυτές οι επιστολές συμβάλλουν καίρια, εξίσου με την αφιέρωση, στην ερμηνεία του ποιήματος.

Ποιος είναι, λοιπόν, ο κόμης Guilford και ποια η περίπτωση της γραφής του ποιήματος; Ο Άγγλος ευγενής Frederick North Guilford (1766-1827)

2. Βλ. Αρβανιτάκης, 2014β, σ. 181 και 195.

3. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Ζαφειρίου, 2003α, σ. 145 και Αρβανιτάκης, 2014α, σ. 467-469.

4. Βλ. ολόκληρο το φυλλάδιο φωτογραφημένο εδώ, Παράρτημα Β', σ. LVI-LVIII.

5. Οι επιστολές πρωτοδημοσιεύτηκαν από τον Καραγιώργο, 1982, σ. 51, 58 και 64 (αναδημοσίευση, σ. 63, 67-68 και 72-73). Βλ. τις επιστολές, επίσης, πιστά μεταγγραμμένες στο βιβλίο του Ζαφειρίου, 2006, σ. 55-57, 59 και 61-62. Στο ίδιο βιβλίο υπάρχουν φωτογραφίες του χειρογράφου των επιστολών στις σ. 56, 58 και 60. Αναδημοσίευση των επιστολών με διεξοδικό σχολιασμό, Αρβανιτάκης, 2014β, σ. 150-152, 180-183 και 195-199.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΩΔΩΝ, ΟΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥΣ

Ο βασικός κορμός του ελληνόγλωσσου ποιητικού έργου του Ανδρέα Κάλβου αποτελείται από τις είκοσι ωδές, οι οποίες περιέχονται στις δύο ποιητικές συλλογές που εξέδωσε στη νεανική του ηλικία, όταν ήταν αντιστοίχως τριάντα δύο και τριάντα τεσσάρων ετών: *Η Λύρα* (Γενεύη, αρχές Ιουνίου 1824: ωδές I-X) και *Λυρικά* (Παρίσι, τέλη Απριλίου 1826: ωδές XI-XX).¹ Έχει καθιερωθεί το σύνολο των είκοσι αυτών ποιημάτων, μαζί με τα συνοδευτικά κείμενα των πρώτων εκδόσεών τους, να τιτλοφορούνται γενικά *Ώδαι/Ώδαι ή Ωδές* (εδώ στο εξής: ωδές).

Η Λύρα, μικρόσχημο βιβλίο (σχήμα 16°, διαστάσεων περίπου 14×9,5 εκ.), χαρτόδετο, με εξώφυλλο και οπισθόφυλλο χρώματος πετρώλ, τυπώθηκε στο τυπογραφείο του Jules-Guillaume Fick για τον εκδοτικό οίκο του Abraham Cherbuliez, ενώ τη διάθεση του βιβλίου στο Παρίσι ανέλαβαν οι εκδότες και βιβλιοπώλες Jacques-Frédéric Lecointe και Étienne Durey. Τόσο ο οίκος του Cherbuliez² όσο και το τυπογραφείο του Fick ήταν μεγάλες επιχειρήσεις στον εκδοτικό χώρο της Γενεύης εκείνη την εποχή. Με δεδομένο το γαλλόγλωσσο περιβάλλον της έκδοσης, το εξώφυλλο της *Λύρας* είναι γραμμένο στα γαλλικά (τίτλος: *La Lyre. / Odes en grec moderne*) και το εσώφυλλο στα ελληνικά (τίτλος: *Ἡ Λύρα. / Ὠδαί*). Ο ψευδοτίτλος είναι «Ἡ Λύρα». Υπάρχουν, επίσης, δύο επιγραφές: από ποίημα του Γάλλου Casimir Delavigne στο γαλλικό εξώφυλλο και από τον πρώτο *Πυθιόνικο* του Πινδάρου στο ελληνικό εσώφυλλο. Κάτω από την επιγραφή του γαλλι-

1. Η έκδοση του βιβλίου προαναγγέλθηκε ένδεκα μήνες νωρίτερα σε δημοσίευμα ανώνυμου συντάκτη στην παρισινή εφημερίδα *Le Globe*, τ. 2, τχ. 110, 21 Μαΐου 1825, σ. 559.

2. Για τον εκδότη-βιβλιοπώλη Abraham Cherbuliez (1765-1847), βλ. Cetlin, 2008, σ. 49-52.

κού εξωφύλλου υπάρχει τυπογραφικό κόσμημα που παριστάνει τον Σταυρό επάνω από την Ημισέληνο και προφανώς συμβολίζει τη νίκη του χριστιανισμού επί του μουσουλμανισμού. Το κόσμημα αυτό είναι ξυλογραφία που δεν πρέπει να υπήρχε στην κάσα του τυπογραφείου και πιθανόν σχεδιάστηκε από τον Κάλβο. Στο οπισθόφυλλο του βιβλίου υπάρχει τυπογραφικό κόσμημα-ξυλογραφία που παριστάνει κλωνάρι με φύλλα ελιάς και επίσης είναι πιθανό να σχεδιάστηκε από τον Κάλβο. Στο σώμα του βιβλίου προτάσσονται μια σύντομη, έμμετρη, γραμμένη σε είκοσι ένα ενδεκασύλλαβους στίχους, και άτιτλη επίκληση στις Μούσες (σ. 5-6), που τιτλοφορείται συνήθως «Πρόλογος», και ο «Πίναξ τῶν ᾠδῶν» (σ. 7), ενώ μετά τις ᾠδές (σ. 9-117) ακολουθούν τρία κείμενα. Το πρώτο είναι οι «Σημειώσεις καὶ Πίναξ λέξεων καὶ φράσεων» (σ. 119-137), ένα γλωσσάριο ή λεξικό όπου ο ποιητής ερμηνεύει και, σε μερικές περιπτώσεις, σχολιάζει στη γαλλική γλώσσα τις κυριότερες λέξεις, γραμματικούς τύπους και ορισμένες φράσεις, δημοτικής κυρίως προέλευσης, που υπάρχουν στα ποιήματα της *Λύρας*: ο προφανής στόχος αυτού του γλωσσαρίου είναι να βοηθηθεί ο γαλλόφωνος αναγνώστης που γνωρίζει τα αρχαία, όχι όμως και τα νέα ελληνικά. Το δεύτερο κείμενο είναι η «Ἐπισημείωσις» (σ. 139-153), μια περιγραφή του μετρικού συστήματος των καλβικών ᾠδῶν. Στο τρίτο κείμενο, «Τῶν ἡμαρτημένων διόρθωσις» (σ. 154), καταγράφονται οκτώ εσφαλμένα γραμμένες στο βιβλίο λέξεις και η διορθωμένη μορφή τους. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι στον «Πίνακα τῶν ᾠδῶν», ύστερα από την καταγραφή των δέκα ᾠδῶν με την ένδειξη της σελίδας όπου αρχίζει η κάθε ᾠδή, ακολουθεί η καταγραφή μόνο του κειμένου «Σημειώσεις, καὶ Πίναξ λέξεων καὶ φράσεων», χωρίς ένδειξη σελίδας, ενώ η «Ἐπισημείωσις» δεν καταγράφεται. Δεν γνωρίζουμε ποιο ήταν το τράβηγμα (ο αριθμός αντιτύπων) της *Λύρας*. Από τον συνδυασμό διαφόρων στοιχείων και δεδομένων που αφορούν στα τραβήγματα του ελληνικού λόγιου βιβλίου αυτής της περιόδου (βλ. Ηλιού, 2005 και Κουμαριανού – Δρούλια, 1986) και λαμβάνοντας υπόψη ότι η *Λύρα* απευθυνόταν πρωτίστως σε ξενόγλωσσο (κυρίως γαλλόφωνο) κοινό, μπορούμε να εικάσουμε ότι τυπώθηκε σε χίλια περίπου αντίτυπα, με την οικονομική βοήθεια φίλων του Κάλβου στη Γενεύη. Τα διαθέσιμα σε δημόσιες βιβλιοθήκες της Ελλάδας και του εξωτερικού αντίτυπα της *Λύρας* είναι τουλάχιστον δεκαεπτά (βλ. Ηλιού, 2011, σ. 186). Επίσης το 1824, πέντε σχεδόν μήνες ύστερα

από την έκδοση της *Λύρας* στη Γενεύη, συγκεκριμένα το τελευταίο δεκαήμερο του Οκτωβρίου, εκδόθηκε στο Παρίσι από τον εκδοτικό οίκο Librairie de Peytieux η πεζή γαλλική μετάφραση από τον σινολόγο Stanislas Julien των δέκα πρώτων ωδών του Κάλβου (χωρίς τον «Πρόλογο» και τα συνοδευτικά πεζά κείμενα) με τον τίτλο (στο εξώφυλλο και το εσώφυλλο) *La Lyre Patriotique de la Grèce, odes traduites du Grec moderne (Η Πατριωτική Λύρα της Ελλάδας, ωδές μεταφρασμένες από τα νέα ελληνικά)*, ενώ ο ψευδόντιτλος είναι «*La Lyre Patriotique de la Grèce*». Η Γεωργαντά έκανε την υπόθεση ότι το τυπογραφείο του Philippe François Peytieux, επειδή εξέδωσε ένα βιβλίο με θέμα τον καρμποναρισμό, «ίσως να ανήκε στην κατηγορία των παράνομων τυπογραφείων, που λειτούργησαν για σύντομο διάστημα, χρησιμοποιώντας μυστικά άλλον εκδοτικό μηχανισμό» (Γεωργαντά, 2011, σ. 185, σημ. 9). Η υπόθεση αυτή απορρίφθηκε από τα ακράδαντα στοιχεία που προσκόμισε ο Πυλαρινός, σύμφωνα με τα οποία το εν λόγω τυπογραφείο «δεν ήταν παράνομο, δεν λειτούργησε για σύντομο διάστημα χρόνου [1822-1834], ο δε εκδοτικός μηχανισμός του ήταν γνωστός και διαφανής και δεν χρησιμοποιούσε μυστικά άλλο μηχανισμό» (Πυλαρινός, 2014, σ. 586).

Τα *Λυρικά*, επίσης μικρόσχημο βιβλίο (σχήμα 16°, διαστάσεων περίπου 14,2×9 εκ.), χαρτόδετο, με εξώφυλλο και οπισθόφυλλο χρώματος πετρόλ, τυπώθηκε με τη φροντίδα του εκδότη-βιβλιοπώλη Jules Renouard και στο τυπογραφείο του αδελφού του Paul Renouard.³ Το εξώφυλλο των *Λυρικών*, όπως και της *Λύρας*, είναι γραμμένο στα γαλλικά (τίτλος: *Odes Nouvelles de Kalvos, suivies d'un choix de poésies de Chrestopoulo*), ενώ υπάρχουν δύο εσώφυλλα, ένα στα ελληνικά στην αριστερή σελίδα (τίτλος: *Κάλβου και Χρηστοπούλου Λυρικά μετά γαλλικής μεταφράσεως*) κι ένα στα γαλλικά στη δεξιά σελίδα (τίτλος: *Odes Nouvelles de Kalvos de Zante, suivies d'un choix de poésies de Chrestopoulo, traduites par l'auteur des Helléliennes, P.[authier] de C.[ensay]*). Ο ψευδόντιτλος είναι «*La Lyre Grecque*». Στο εξώφυλλο και στη γραμμένη στα γαλλικά σελίδα τίτλου υπάρχει τυπογραφικό κόσμημα που παριστάνει όπλα (δόρυ, ασπίδα και ξίφος), περιβεβλημένα από κλάδους και φύλλα. Στη γραμμένη στα ελληνικά σελίδα τίτλου και

3. Ο εκδότης-βιβλιοπώλης Jules Renouard (1798-1854) ήταν μέλος διακεκριμένης αστικής οικογένειας, με μακρά παράδοση στον εκδοτικό και τον πνευματικό χώρο της Γαλλίας.

κγ'.

Ἐάν τὸ ἀκονίση ἡ δόξα,
τὸ ξίφος κεραυνοῖ·
ἔάν ἡ δόξα θερμώσῃ
τὴν ψυχὴν τῶν Ἑλλήνων
ποῖος τὴν νικάει; [115]

κδ'.

Τί τρέμεις; τὴν φοράδα
κτύπα, κέντησον, φύγε
Ἵθωμανέ· θηρία
μάχην πνέοντα, δόξαν,
σὲ κατατρέχουν. [120]

κε'.

ἽΩ δόξα, διὰ τὸν πόθον σου
γίνονται καὶ πατρίδος,
καὶ τιμῆς, καὶ γλυκείας
ἐλευθερίας καὶ ὕμνων
ἄξια τὰ ἔθνη. [125]

111 ἀκονίσει *πιθανόν* K ἀκονίση K1 112 τὸ ξίφος εἶναι τρομερόν. K τὸ ξίφος κεραυνοῖ· K1 117 φύγε K 118 Ἵθωμανέ· K 123 γλυκῆς K γλυκείας K1 124 ἐλευθερίας, K

117 κέντησον: κέντρισε. ✱ 119 μάχην πνέοντα: που επιδιώκουν ἢ επιθυμοῦν τη μάχη.

ΩΙΔΗ ΤΡΙΤΗ.

ΕΙΣ ΘΑΝΑΤΟΝ. [III]

στροφή α'.

Εἰς τοῦτον τὸν ναόν,
τῶν πρώτων Χριστιανῶν
παλαιότατον κτίριον,
πῶς ἤλθον; πῶς εὐρίσκομαι
γονατισμένος; [5]

β'.

Ὅλην τὴν Οἰκουμένην
σκεπάζουν σκοτεινὰ,
ἤσυχα, παγωμένα,
τὰ μεγάλα πτερὰ
τῆς βαθείας νύκτας. [10]

γ'.

Ἐδὼ σίγα· κοιμῶνται
τῶν ἁγίων τὰ λείψανα·
Σίγα ἐδὼ, μὴ ταράξῃς
τὴν ἱεράν ἀνάπαυσιν
τῶν τεθνημένων. [15]

Τίτλος Ἡ Ἰωνιάς / γ' . / Εἰς θάνατον. K ὠδὴ / τρίτη. / Εἰς θάνατον. K1 ~ Τρεῖς στροφές στη σελίδα, εκτός της πρώτης σελίδας, όπου οι στροφές είναι δύο, στο G, σ. 33-44 ~ Οι στροφές από την α' μέχρι την γ' με αρίθμηση, οι στροφές από την δ' μέχρι την θ' με αρίθμηση στο περιθώριο εκ των υστέρων, οι υπόλοιπες στροφές χωρίς αρίθμηση στο K 2 Τῶν πιθανόν K Χρηστιανῶν πιθανόν K 3 κτήριον, K 8 παγωμένα, K 10 Τῆς πιθανόν K 12 Τῶν πιθανόν K 13 μὴ Ga Gc Gd Ge Gf Gg Gh Gi μὴ Gb ἔγραφα μὴ 14 Τὴν πιθανόν K 15 Τῶν πιθανόν K

6 Οἰκουμένην: το σύμπαν (βλ. τις «Σημειώσεις...» του Κάλβου). ❖ 11-12 κοιμῶνται τῶν ἁγίων τὰ λείψανα: παλαιότερα οι νεκροὶ θάβονταν μέσα στις εκκλησίες ἢ στον περίβολό τους.

δ'.

Ἀκούω τοῦ λυσσῶντος
 ἀνέμου τὴν ὄρμην·
 κτυπᾷ με' βίαν· ἀνοίγονται
 τοῦ ναοῦ τὰ παράθυρα
 κατασχισμένα. [20]

ε'.

Ἄπὸ τὸν οὐρανὸν,
 ὅπου τὰ μελανόπτερα
 σύννεφα ἀρμενίζουν,
 τὸ ψυχρὸν τῆς ἀργύριον
 ῥίπτει ἡ σελήνη. [25]

ς'.

Καὶ ἓνα κρύον φωτίζει
 λευκὸν, σιγαλὸν μάρμαρον·
 σβησθὲν λιβανιστήριον,
 κερία σβηστὰ καὶ κόλυβα
 ἔχει τὸ μνῆμα. [30]

17 Ἀνέμου K 18 Κτυπᾷ πιθανόν K 19 Τοῦ πιθανόν K 20 Κατεσχισμένα. K κατεσχι-
 σμένα. G ο Κάλβος το διόρθωσε σε κατασχισμένα. στο G1 22 Ὅπου K 24 Τῶν πιθανόν
 ἀκτίων τ' ἀργύριον K τὸ ψυχρὸν τῆς ἀργύριον K1 25 ῥίχνει K 27 μάρμαρον. K 28
 Σβησθὲν λειβανιστήριον, K λειβανιστήριον, G ο Κάλβος το διόρθωσε σε λιβανιστήριον,
 στο G1 29 κόλυβα K

20 κατασχισμένα: εντελῶς σπασμένα. 22 μελανόπτερα: που ἔχουν μαύρα φτερά. 23
 ἀρμενίζουν: διασχίζουν τον αέρα (βλ. τις «Σημειώσεις...» του Κάλβου). 24 ἀργύριον:
 τὸ ασημένιο φως (τῆς σελήνης). 27 σιγαλὸν μάρμαρον: σιωπηλὴ ταφόπλακα.